

В.В. МАЛІКОВ, аспірант, ІМФЕ ім. М.Т. Рильського, Київ

**ДОСЛІДЖЕННЯ ЗВИЧАЄВОГО ПРАВА СЕЛЯНСТВА
НА СТОРІНКАХ ЖУРНАЛУ «THE RUSSIAN REVIEW»
У 1985 РОЦІ**

У статті висвітлюється дискусія щодо звичаєвого права та функціонування традиційного селянського суспільства у пореформений період. Аналіз цієї дискусії розкриває методологічні проблеми дослідження звичаєвого права та допомагає зрозуміти його сутність та значення.

В статье освещается дискуссия об обычном праве и функционировании традиционного крестьянского общества в пореформенный период. Анализ этой дискуссии раскрывает методологические проблемы исследования обычного права и помогает осознать его сущность и значение.

This paper highlights the discussion of customary law and the functioning of traditional peasant society in the post-reform period. Its analysis reveals methodological problems in studying of customary law and helps to understand its essence and significance.

У даному дослідженні проводиться аналіз дискусії на сторінках журналу «The Russian Review» стосовно звичаєвого права селянства Російської імперії у пореформений період. В умовах посиленого інтересу до цієї сфери в сучасній українській етнології залучення досягнень американської наукової думки до розуміння особливостей мислення і світогляду селянства є актуальним завданням. Не дивлячись на те, що дана дискусія є відомою для сучасних українських та російських науковців, у присвячених звичаєвому праву працях результати цієї дискусії, як правило, залишаються неврахованими.

Метою дослідження є виявлення методологічних підходів та ідей щодо розуміння сутності звичаєво-правових відносин на основі аналізу зазначеної вище наукової дискусії. Для досягнення даної мети автор зазначає і розкриває зафіксовані в ній погляди та ідеї дослідників стосовно звичаєвого права, звертає увагу на поставлені проблеми та шляхи їх розв'язання, запропоновані у публікаціях. На основі цього робиться висновок про значення результатів даної дискусії для сучасного вивчення звичаєвого права українського селянства.

Як порівняльні дослідження, так і вивчення тих чи інших явищ звичаєвого права в межах окремої народної культури набули значного поширення у наукових працях, починаючи з середини 1960-х років [1, 7]. Функціонування звичаєвого права нерозривно пов'язується із соціальним устроєм, господарством, сім'єю та різними аспектами повсякденного життя селянства [1, 2]. Важливим аспектом дослідження звичаєвого права селянства II половини XIX – початку XX століть є питання взаємодії звичаєвого і

офіційного, державного права. Звичаєве право розглядалося і як одна із юридичних систем, рівна і повноцінна по відношенню до європейського офіційного права; і як певний замітник офіційного права в умовах революційних суспільно-політичних змін [2; 3, с. 613-614; 4, с. 164]. Ці дослідницькі погляди надзвичайно подібні до тих, що їх висловлювали юристи та етнологи середини ХІХ – початку ХХ століть стосовно місця звичаєвого права в Російській імперії. Дж.Ф. Холлеман звернувся у своїй роботі до розробленої попередниками типології методологічних підходів до вивчення звичаєвого права, наголосивши на необхідності сприйняття явищ досліджуваної культури з точки зору представника цієї культури. Це означає шкідливість опису звичаєво-правової культури різних народів із застосуванням схожих категорій та аналітичних схем західноєвропейської юриспруденції [5, с. 585, 606].

Науковці, що брали участь у дискусії на сторінках журналу «The Russian Review» стосовно звичаєвого права селянства, так само зверталися до цих методологічних підходів або принаймні пов'язані з цими підходами питання постали перед ними. Проблематика звичаєвого права в усіх учасників дискусії розглядалася в контексті селянського життя та устрою селянської громади, відносин власності, влади [2, 6, 8].

Проаналізовану дискусію у «The Russian Review» можна розглядати не тільки в контексті дослідження звичаєвого права селянства Російської імперії (регіональний підхід), але і як проблематизацію звичаєво-правових відносин у селянській громаді, права земельної власності, історіографічних та ряду інших питань.

М. Левін, розпочавши дискусію на сторінках «The Russian Review», визначив, що звичаєве право селянства можна вивчати на основі аналізу соціальних інститутів та повсякденних практик сільського життя [6, с. 1-3]. К. Воробець певною мірою підтримала та розвинула ці ідеї, запропонувавши діахронічне дослідження звичаєвого права на основі структурно-функціонального підходу [8].

Предметом свого розгляду М. Левін обрав такі явища та інститути селянського життя як сільське самоуправління, функціонування сільської громади і сільської поземельної общини, селянське землеволодіння, волосні суди та селянська сім'я. У своїй статті М. Левін звертається до суспільно-політичної та наукової дискусії у дореволюційній Росії, яка зосереджувалася і навколо інтересів селянства та його соціального устрою. Автор дослідження підтримав неоднозначну точку зору частини тогочасних науковців щодо зумовленості відносин власності в середовищі селянства уявленнями про право труда (тобто що право на власність отримується завдяки трудовій участі в ній) та право на труд (тобто необхідністю забезпечення кожного можливістю працювати) [6, с. 4-7]. Ці уявлення і було прослідковано науковцем у вивченні вищезазначених явищ та інститутів тогочасного сільського життя. Дослідник торкнувся і питань епістемологічного характеру стосовно звичаєвого права селянства, а саме вищезазначеної дискусії на

отримані тогочасними дослідниками результати у сфері вивчення звичаєвого права, тобто наскільки ці результати відповідають реаліям пореформеного села. Важливий характер мають висвітлені автором статті проблема впливу держави та офіційного законодавства на юридичну діяльність селян. М. Левін погодився і з думкою частини науковців дореволюційної Росії, що селянство не мало звичаєвого права у вигляді чітко фіксованих абстрактних норм, однак вони мали правові погляди, які відповідали умовам їхнього життя і мали спільну основу для всього селянства, а тому мали бути вивчені та кодифіковані до їх зникнення [6, с. 4-7].

На основі проаналізованих ним сімейних відносин, діяльності сільської общини у регулюванні селянського землеволодіння та перерозподілу землі, практик спадкування та ін. М. Левін показав наявність та дієвість звичаєво-правових начал у повсякденному житті селянства, викликаних їх стійкими автономними уявленнями про право, справедливість, власність. На думку дослідника, община перемогла і затрималася в сільському житті аж до колективізації саме через те, що відповідала звичаєво-правовим уявленням селянства про власність та працю [6, с. 17-19].

До явних недоліків проаналізованої праці М. Левіна можна віднести те, що він зосередився виключно на питаннях власності та регулюванні прав власності у сім'ї та общині, знехтувавши принципом загального і зв'язного вивчення різних явищ сільського життя для з'ясування сутності звичаєвого права селянства. На ці та інші суперечливі моменти у дослідженні М. Левіна вказали інші учасники дискусії.

М. Конфіно виступив з суттєвою критикою положень М. Левіна. Він розкриває численні пастки дореволюційних наукових робіт, присвячених вивченню звичаєвого права, які можуть завадити розумінню сутності цього явища [2, с. 35-37]. Із цим поглядом дослідника важко не погодитися, адже тогочасні дослідження відігравали значну роль у суспільно-політичній дискусії щодо необхідності і можливості збереження традиційного устрою селянства, реформування у сфері земельної власності. І так чи інакше автори цих робіт займали певну позицію у дискусії, яка ставала по суті їх методологічною позицією у наукових дослідженнях, використовуючи їх результати для підтвердження своєї суспільно-політичної точки зору. Тож М. Конфіно справедливо вказував на те, що праці II половини XIX – початку XX століття у даній сфері мають виключно історіографічний інтерес, дискусії з приводу можливості існування звичаєвого права, термінологічного розрізнення «звичаєвого права» і «юридичних поглядів» є абсолютно несуттєвими для сучасності, а від отриманих тоді теоретичних узагальнень слід повністю відмовитися [2, с. 37-38]. Цінність складає той багатий джерельний матеріал щодо звичаєвого права, зафіксований у збірниках та монографіях. Справжнім завданням є дослідження сільської дійсності, якою вона тоді була, і звичаєве право являє собою частину цієї дійсності. М. Конфіно проводить дослідження в межах структуралістського підходу у діахронічному розрізі. У своїй статті він обґрунтовує доцільність залучення

теоретичних підходів французької Школи Анналів до поставленої М. Левіном проблеми. Дослідження звичаєвого права має спиратися на дослідження «ментальності» селянства – складного набору колективних почуттів, поглядів та особливостей світосприйняття. Він запропонував дотримуватися принципу загального і зв'язного вивчення різних явищ сільського життя для з'ясування сутності звичаєвого права селянства. Тож М. Конфіно розглядає у системному зв'язку структуру селянської родини, спадкування земельної власності домогосподарства та його подільності, виділення селян з общини на хутори [2, с. 40-43].

К.Д. Воробець високо оцінила дослідження М. Левіна, стосовно розуміння селянської спільноти як окремої системи із власним устроєм. Однак вона звернула увагу на те, що життя селянства знаходилося під впливом зовнішніх факторів, зокрема кріпосницького спадку [8, с. 21-22]. Це вплинуло на розширення функцій традиційних селянських інститутів (наприклад, сільської громади та земельної общини) з метою збереження контролю над селянством після скасування кріпацтва і позбавлення, хоча й неповного, такої можливості поміщиків. Авторка також наголосила на важливості з'ясування впливу офіційного права на повсякденну практику селянства, навівши для прикладу особливості спадкування землі у селянському домогосподарстві [8, с. 25].

Проблеми із визначенням наявності звичаєвого права у селянства дослідниця пояснює відсутністю у нього абстрактних юридичних понять, що збивало з пантелику деяких тогочасних дослідників, оскільки селяни відповідно не розуміли термінів офіційного права [8, с. 21-22]. У цій думці можна виділити також важливий принцип польових етнографічних досліджень щодо необхідності пошуку «спільної мови» з інформантом-селянином. Даний принцип передбачає попереднє ретельне ознайомлення з особливостями народної культури, відчуття та розуміння її.

В якості цінного джерела вивчення звичаєво-правової культури селянства дослідниця визнає зібрані в II половині XIX століття рішення волосних судів.

Особливу увагу усі автори звернули на суспільно-політичну дискусію у дореволюційній Росії щодо необхідності і можливості збереження традиційного устрою селянства, реформування у сфері земельних відносин. Безперечний вплив цієї дискусії на методологічні позиції тогочасних науковців поставив під сумнів отримані ними результати. З-поміж дискусійних питань виділено існування трудового принципу власності у звичаєвому праві селянства. М. Левін підтримав цю ідею, сформульовану частиною тогочасних науковців [6, с. 4-6], тоді як К. Воробець піддала її сумніву, вказавши на важливу роль кровної спорідненості у спадкуванні [8, с. 24-25]. За результатами дискусії зрозуміла перспективність вивчення сутності норм та уявлень селян щодо права, справедливості, власності, праці, а також взаємодії між офіційним, поміщицьким та звичаєвим правом.

Дискусія щодо звичаєвого права селянства Російської імперії пореформеного періоду на сторінках журналу «The Russian Review» у 1980-х роках окреслила важливі питання щодо сутності звичаєвого права та джерел його вивчення, критичного ставлення до історіографічної спадщини науковців II половини XIX – початку XX століть, методологічних підходів до польових досліджень та теоретичних узагальнень зі звичаєвого права. Науковці підходили до вивчення феномену звичаєвого права селянства крізь призму його юридичних уявлень, звичаєвої практики, соціальних інститутів та майнових питань. Це відповідало загальним методологічним настановам щодо розгляду звичаєво-правової культури в соціальному і культурному контексті, але водночас дещо звужувало та фіксувало проблематику звичаєвого права на функціонуванні селянської громади та майновій сфері відносин, залишаючи на периферії ряд інших сфер функціонування звичаєвого права.

Список літератури: 1. *Anderson R. T.* Studies in Peasant Life // Biennial Review of Anthropology. – Vol. 4. – 1965. – P. 176-210. 2. *Confino M.* Russian Customary Law and the Study of Peasant Mentalités // The Russian Review. – Vol. 44. – 1985. – P. 35-43. 3. *Glenn H.P.* The Capture, Reconstruction and Marginalization of «Custom» // The American Journal of Comparative Law. – Vol. 45. – No. 3. – 1997. – P. 613-620. 4. *Hoffer P.Ch.* Custom as Law: A Comment on J.R. Pole's «Reflections» // The William and Mary Quarterly. – Third Series. – Vol. 50. – No. 1. – 1993. – P. 160-167. 5. *Holleman J.F.* Trouble-Cases and Trouble-Less Cases in the Study of Customary Law and Legal Reform // Law & Society Review. – Vol. 7. – No. 4. – 1973. – P. 585-610. 6. *Lewin M.* Customary Law and Russian Rural Society in the Post-Reform Era // The Russian Review. – Vol. 44. – 1985. – P. 1-19. 7. *Nader L., Koch K.F., Cox B.* The Ethnography of Law: A Bibliographical Survey // Current Anthropology. – Vol. 7 – No. 3. – 1966. – P. 267-294. 8. *Worobec C.D.* Reflections on Customary Law and Post-Reform Peasant Russia // The Russian Review. – Vol. 44. – 1985. – P. 21-25.

Надійшла до редколегії 26.04.2011.